

М. С. Пузирьов, старший інспектор
навчального відділу, ад'юнкт кафедри
кримінально-виконавчого права Київського
національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

У статті здійснено спробу аналізу на прикладі Кримінально-виконавчого кодексу України правового регулювання диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Проведено розмежування диференціації та індивідуалізації виконання покарання, сформульовано важливі висновки теоретичного характеру.

В статті осуцествлена попытка анализа на примере Уголовно-исполнительного кодекса Украины правового регулирования дифференциации и индивидуализации исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок. Проведено разграничение дифференциации и индивидуализации исполнения наказания, сформулированы важные выводы теоретического характера.

The article is devoted to analysis of legal regulation (on the example of the Criminal-executive code of Ukraine) of differentiation and individualization of execution of punishment (deprivation of liberty for a definite period). The difference between differentiation and individualization of execution of punishment is defined and important theoretic conclusions are formulated.

Ключові слова. Правове регулювання, виконання покарання, диференціація, індивідуалізація, позбавлення волі на певний строк, виправлення засуджених.

Вступ. В умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби України все частіше постають питання, пов'язані з ефективністю того чи іншого виду кримінального покарання.

Позбавлення волі на певний строк – найбільш поширений різновид покарання у протидії злочинності [1, 143]. Так, з усіх строкових покарань саме позбавлення волі застосовується судами найчастіше. За даними судової статистики, за п'ять останніх років цей показник становив 25 % від усіх видів покарань. Як свідчить історія розвитку кримінально-виконавчого законодавства, правове забезпечення даного покарання за всіх часів було найбільшим за обсягом та ступенем деталізації.

У теорії кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої діяльності установ виконання покарань актуальні питання, пов'язані зі створенням для засуджених необхідних умов, котрі б стимулювали їх правомірну (навіть “зразкову”) поведінку (оскільки правомірна поведінка апіорі є обов'язком кожного засудженого) та врешті-решт сприяли б досягненню мети кримінально-виконавчого законодавства – захисту інтересів особи, суспільства і держави.

Поставлена мета реалізується через виконання конкретних завдань, що стоять перед кримінально-виконавчим законодавством та перелічені у ч. 2 ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) [2, 9]. До одного з таких завдань належить *визначення принципів виконання покарань* (хоча ст. 5 КВК України закріплює принципи *виконання і відбування* покарань).

© **М. С. Пузирьов, 2010**

Уперше в кримінально-виконавчому законодавстві (у ст. 5 КВК України) сформульовано та закріплено принципи виконання і відбування покарань.

Серед них особливе місце належить принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарань. Це пояснюється тим, що, по-перше, він визначає систему органів і установ виконання покарань і, по-друге, сприяє реалізації інших принципів кримінально-виконавчого законодавства, а саме: справедливості, раціональному застосуванню примусових заходів і стимулюванню правослухняної поведінки.

У науці кримінально-виконавчого (виправно-трудового) права дослідженню даного принципу присвятили свої праці І. Г. Богатирьов, А. П. Гель, О. М. Джуза, М. П. Мелентьев, О. О. Наташев, З. М. Сайфутдінов, І. А. Сперанський, А. Х. Степанюк, М. О. Стручков, І. В. Шмаров та ін. Поряд із цим переважна більшість досліджень, зазначених вище, а також інших авторів спираються на раніше чинне кримінальне та виправно-трудова законодавство (відповідно до 2001 та 2004 р.), багато з них належать до радянської доби, що не могло не накласти певного політико-ідеологічного відбитку на інститути законодавства, зокрема диференціацію та індивідуалізацію виконання покарання.

Розпочинаючи дослідження, наголосимо, що передумовою ефективною реалізації на практиці диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк є детальна правова регламентація даного принципу та будь-яких питань, з ним пов'язаних.

До системи правового регулювання диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк належать: 1) міжнародно-правові акти; 2) національне законодавство та відомчі підзаконні нормативно-правові акти. Провідне місце в цій системі належить кодифікованому акту кримінально-виконавчого законодавства – КВК України, прийнятому 11 липня 2003 р., який набрав чинності з 1 січня 2004 р. [3].

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу норм КВК України, що регламентують диференціацію та індивідуалізацію виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Детальнішому аналізу міжнародно-правових, відомчих підзаконних нормативно-правових актів, законів України з даної проблематики будуть присвячені наші подальші дослідження.

Результати дослідження. Кримінально-виконавчий закон не оперує поняттями “індивідуалізація виконання покарання” і “диференціація виконання покарання”. Як уже зазначалося вище, у КВК України вони використовуються у ст. 5 “Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбуття покарань”. Серед його принципів законодавець виокремив диференціацію та індивідуалізацію виконання покарань, при цьому не визначивши їх поняття і зміст, як утім і інших принципів. Проте відсутність подальшого згадування “диференціації та індивідуалізації виконання покарань” зовсім не означає, що цей принцип не властивий кримінально-виконавчому законодавству. На нашу думку, вимоги диференціації та індивідуалізації виконання покарання, особливо у вигляді позбавлення волі, відбивають загальний дух кримінально-виконавчого законодавства, знаходячи закріплення в багатьох із його норм.

Недаремно законодавець об’єднав в один принцип індивідуалізацію і диференціацію виконання покарань. Справа в тому, що диференціація та індивідуалізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі – це логічні, внутрішньо пов’язані між собою процеси. На думку І. Г. Богатирьова, диференціація виконання покарання полягає в тому, що залежно від складу вчинених злочинів до різних категорій засуджених у процесі відбуття ними покарання застосовуються різні форми та методи профілактично-виховного впливу [4, 157]. Одним із методів диференціації виконання покарань, на думку вченого, є класифікація засуджених.

Схожого погляду на даний інститут дотримується А. П. Гель. Він вважає, що диференціація виконання покарання полягає в тому, що до різних категорій засуджених (залежно від тяжкості вчинених ними злочинів, злочинної діяльності в минулому, форми вини, поведінки у процесі відбуття покарання) застосовується каральний вплив у різних обсягах. Згідно із цим принципом засуджені поділяються на більш-менш однорідні групи з метою застосування до них відповідних вимог режиму й засобів впливу, а також для запобігання негативному впливу з боку рецидивістів та засуджених за тяжкі злочини на інші категорії засуджених. Один із методів диференціації виконання покарання – направлення до різних органів і установ виконання покарань залежно від виду призначеного покарання, класифікація засуджених та розподіл їх по виправних колоніях різного рівня безпеки. Принцип індивідуалізації виконання покарання базується на врахуванні не групових, а індивідуальних особливостей особи засудженого [5, 41].

Аналогічного погляду на принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання дотримується І. В. Шмаров [6, 22–23].

Диференціація визначає індивідуалізацію, набагато її полегшує, оскільки окреслює конкретні орієнтири для реалізації форм останньої. Як справедливо зазначає М. О. Стручков, диференціація – це крок до індивідуалізації [7, 116]. Подібну думку має також І. В. Шмаров, який зазначає, що індивідуалізація виконання покарання – логічне продовження його диференціації [6, 87].

Отже, суттєва відмінність між ними полягає в тому, що диференціація виконання покарання розрахована на відносно невизначене коло засуджених, а індивідуалізація, навпаки, завжди має персоніфікований, індивідуальний характер, що передбачає врахування найбільш значущих для кримінально-виконавчого права індивідуальних рис особи засудженого. Особливе місце диференціації виконання покарання серед принципів кримінально-виконавчого законодавства, як уже зазначалося, пояснюється тим, що вона за допомогою класифікації засуджених визначає на законодавчому рівні систему органів і установ виконання покарань.

Якщо розглядати диференціацію виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, то її законодавче закріплення відображено у ст. 11, 18, 19, 92, 94 КВК України. Вказівка на місце відбуття покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк міститься у ст. 18 “Виправні колонії” та ст. 19 “Виховні колонії” КВК України. Відмінності між ними такі: по-перше, виправні колонії виконують дане покарання стосовно повнолітніх засуджених, а виховні – стосовно неповнолітніх (крім випадків, прямо передбачених у законі – ст. 148 КВК України); по-друге, виправні колонії, на відміну від виховних, диференціюються за рівнями безпеки на такі види: а) мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання; б) мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання; в) середнього рівня безпеки; г) максимального рівня безпеки.

У свою чергу, ст. 11 КВК України визначає місце зазначених колоній у системі органів і установ виконання покарань.

Подальше закріплення диференціація виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк знаходиться у ст. 92, 94 КВК України. Так, у частині виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк ст. 92 передбачає роздільне тримання чоловіків і жінок, неповнолітніх і дорослих (ч. 1); окреме тримання вперше засуджених до позбавлення волі і тих, хто раніше відбував таке покарання (ч. 2); ізольоване від інших засуджених та роздільне тримання засуджених, яким покарання у вигляді смертної кари або довічного ув'язнен-

ня замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії (абз. 4 ч. 3); окреме тримання чоловіків, уперше засуджених до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності (ч. 4); окреме тримання засуджених, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах (ч. 5).

Ч. 1 ст. 94 КВК України передбачає, що у виховних колоніях створюються такі дільниці: карантину, діагностики й розподілу; ресоціалізації; соціальної адаптації. Ч. 2 цієї статті закріплено, що у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки створюються такі дільниці: карантину, діагностики і розподілу; ресоціалізації; посиленого контролю; соціальної реабілітації. У виправних колоніях максимального рівня безпеки створюються такі ж самі дільниці, крім соціальної реабілітації. Зазначені дільниці ізолюються одна від одної.

Індивідуалізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк передбачає врахування особливостей особистості кожного засудженого (його поведінки під час відбування покарання, ставлення до основних засобів виправлення і ресоціалізації) під час здійснення адміністрацією колоній карально-виправного впливу. Цей принцип тісно пов'язаний з іншими, тобто принципами раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 6 КВК України, засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням особистості засудженого, характеру й ступеня суспільної небезпеки та мотивів учиненого злочину, поведінки засудженого під час відбування покарання. Крім того, залежно від поведінки засудженого під час відбування покарання йому можуть змінити умови тримання шляхом переведення до різних структурних дільниць у межах однієї виправної колонії (ресоціалізації, соціальної реабілітації або посиленого контролю) чи до виправної колонії іншого рівня безпеки (ст. 94-101 КВК України), що тягне за собою або збільшення обсягу його прав, або звуження його правового статусу [5, 41-42].

Отже, справедливе, на нашу думку, твердження, що диференціація виконання покарання у вигляді позбавлення волі відбувається на етапі розподілу і направлення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів до установ виконання покарань; а індивідуалізація – безпосередньо під час перебування засудженого в певній установі.

На нашу думку, індивідуалізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі має місце у разі застосування ст. 10 КВК України, коли реалізовується право засуджених на особисту безпеку. Це пояснюється тим, що адміністрація установи виконання покарань забезпечує особисту безпеку засудженого у зв'язку з виникненням небезпеки життю і здоров'ю засуджених, що, у свою чергу, залежить від взаємовідносин кожного окремого засудженого з іншими. Через це адміністрацією установи виконання покарань уживаються такі заходи: 1) переведення засудженого в безпечне місце; 2) ізольоване тримання; 3) переведення в іншу установу виконання покарань.

При цьому законодавець у ч. 5 ст. 10 КВК України застерігає: зміна умов тримання осіб, щодо яких застосовано заходи безпеки, здійснюється з дотриманням вимог, передбачених Кодексом і законодавством України. Поряд із цим зауважимо, що КВК України містить низку бланкетних норм, які стосуються індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Так, у ч. 1 ст. 136 КВК України зазначено, що засуджені до позбавлення волі несуть матеріальну відповідальність за заподіяні під час відбування покарання матеріальні збитки державі згідно із законодавством. Засуджені також повинні відшкодувати збитки, заподіяні колонії, та додаткові витрати, пов'язані з припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження. Якщо збитки заподіяні у процесі виконання трудових обов'язків, засуджені несуть матеріальну відповідальність у розмірі й на підставах, установлених законодавством про працю. В інших випадках збитки відшкодовуються в розмірі й на підставах, установлених цивільним законодавством.

Звернувшись до трудового законодавства, з'ясуємо, що принцип індивідуалізації юридичної відповідальності в трудовому праві враховується судом під час визначення розміру шкоди, яка підлягає покриттю під час притягнення особи до матеріальної відповідальності. У ч. 1 ст. 137 Кодексу законів про працю зазначено: суд, крім прямої дійсної шкоди, враховує також і ступінь вини працівника, і ту конкретну обстановку, за якої шкоду заподіяно [8].

Важливе місце у процесі індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк посідає виховна робота із засудженими, в межах якої можливе застосування заходів дисциплінарного впливу (заходів заохочення і стягнення, передбачених ст. 130, 132 КВК України), що певним чином може зменшувати або збільшувати обсяг правообмежень для засуджених. Соціально-виховна робота у виправних

колоніях проводиться диференційовано, з урахуванням поведінки засуджених, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності. Основними її напрямками, відповідно до ч. 1 ст. 124 КВК України, визнаються моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності.

Серед інших форм соціально-виховної роботи, передбачених ч. 2 ст. 124 КВК України, найефективніша індивідуальна форма, організована на основі психолого-педагогічних принципів і методів. Це пов'язано, насамперед, із тим, що саме індивідуальний підхід до засуджених дозволяє враховувати всі обставини, які виникають у період відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. За сумлінну поведінку й ставлення до праці, навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій до засуджених можуть застосовуватися заходи заохочення, передбачені ст. 130 КВК України. У свою чергу, за порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених можуть застосовуватися заходи стягнення, передбачені ст. 132 КВК України. Заходи стягнення призначено для покарання правопорушників і попередження інших засуджених щодо порушень установленого порядку відбування покарання. Комплекс заходів стягнення, які застосовуються до засуджених у виправних колоніях, досить різноманітний і не підлягає розширеному тлумаченню, тобто вичерпний. Під час застосування заходів стягнення адміністрація виправної колонії має враховувати, крім характеру вчиненого правопорушення, також і особу засудженого, його поведінку в період відбування покарання, що зайвий раз свідчить про реалізацію принципу індивідуалізації виконання покарання під час застосування дисциплінарної практики.

Зміна умов тримання межує з дисциплінарними стягненнями та заохоченнями. Якщо дисциплінарні стягнення й заохочення застосовуються як разові відповідно негативні чи позитивні дії і не тягнуть за собою подальшої зміни правового становища, то зміна умов тримання є реакцією на відносно стійку негативну чи позитивну поведінку засудженого й виражається у відносно постійній зміні умов їх тримання [5, 414].

Іншою формою індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк є умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміна покарання більш м'яким. Відповідно, норма міститься у ч. 2 ст. 130 КВК України, де говориться, що засуджені, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці й навчання довели своє виправлення, в установленому законом порядку можуть бути представлені до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, ми схилиємося до такого: 1) КВК України регламентує порядок і умови виконання й відбування покарання на принципах диференціації та індивідуалізації з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави. Для цього перебудовано класифікацію місць відбування покарання у вигляді позбавлення волі за ступенем безпеки відповідно до системи, прийнятої в Європі: мінімального, середнього та максимального рівня безпеки; 2) граматичне й систематичне тлумачення норми права, закріпленої у ст. 5 КВК України, дає підстави стверджувати про диференціацію та індивідуалізацію саме виконання покарання, тобто закріплюється прерогатива даної діяльності за органами й установами виконання покарань; 3) диференціація виконання покарання у вигляді позбавлення волі відбувається на етапі розподілу і направлення для відбування покарання засуджених осіб зі слідчих ізоляторів до установ виконання покарань; а індивідуалізація – безпосередньо під час перебування засудженого в певній установі; 4) диференціація виконання покарання розрахована на відносно невизначене коло засуджених, а індивідуалізація, навпаки, завжди має персоніфікований, індивідуальний характер, що передбачає врахування найбільш значущих для кримінально-виконавчого права індивідуальних рис особи засудженого; 5) аналіз норм КВК України дає підстави стверджувати, що індивідуалізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк реалізується в таких формах: а) зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі (як у межах однієї виправної колонії, так і шляхом переведення до колонії іншого рівня безпеки); б) проведення виховної роботи із засудженими, в межах якої можливе застосування заходів дисциплінарного впливу; в) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміна покарання більш м'яким.

Література

1. Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Олександр Іванович Шинальський. – К., 2003. – 195 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар [Текст] / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Видання 2-ге, доповнене і перероблене. – Х. : Одіссей, 2008. – 560 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 3–4, ст. 21) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1129-15>.
4. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) [Текст] : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Іван Григорович Богатирьов. – К., 2006. – 500 с.

5. Гель А. П. Кримінально-виконавче право України [Текст] : навч. посібник / Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
6. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учебник / под ред. проф. И. В. Шмарова. – М. : БЕК, 1996. – 418 с.
7. Советское исправительно-трудовое право [Текст] : учебник / под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевского. – М. : Юридическая литература, 1983. – 352 с.
8. Кодекс законів про працю України : затверджено Законом № 322-VIII (322а-08) від 10.12.1971 // ВВР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=322-08>.